

L'ingenu orientalista. Verdaguer i Gaudí al nord d'Àfrica¹

En els seus «Records de la costa d'Àfrica» Verdaguer fa referència a l'excursió en la qual, a bord del iot Vanadis i acompanyant Claudio López i alguns dels seus amics, va recórrer, al llarg dels mesos de març i abril de 1883, el litoral magrebí entre Tànger i Constantina. Ell mateix adverteix en més d'una ocasió en aquesta obra, com en la resta d'obres de característiques semblants reunides el 1887 en el volum *Excursions i viatges*, que no ha pretès construir una narració, sinó solament oferir al lector les sèries de descripcions i impressions que contenia en esborrany en els seus carnets de butxaca i que havia anat enfilant, sense més, amb el fil de tot allò que es veu i se sent.²

I és així, de fet: no es tracta d'una narració. Però aquestes impressions i descripcions que Verdaguer dona en el seu text no són, ni de bon tros, tan espontànies com aquell repetit advertement intenta suggerir, ni tan ingènues com ell mateix, probablement, creia que eren.

Només cal que llegim un parell de línies de l'abrupta conclusió: «Lo món oriental, lo món del color y de la fantasía, lo dels autors de l'Alcàçar de Sevilla y de l'Alhambra, ha passat davant mos ulls...»

Si al final del viatge, si després d'haver recorregut durant més d'un mes la costa del nord d'Àfrica Verdaguer no pot fer res més que utilitzar aquestes paraules —color, fantasia— per qualificar allò que és, si no pot fer referència a cap altre lloc que Sevilla i Granada —els quals, dins l'imaginari europeu són llocs d'allà, sens dubte, però «aquí», ja posseïts per endavant— podem sospitar amb certesa que el que va veure ja estava previst, en realitat. La posició que adopta en sentir-se capaç de contemplar un món en la seva totalitat, desfilant davant seu, ¿no és ella mateixa el primer dels tòpics?

Verdaguer no podia ser ni espontani ni ingenu. Igual que qualsevol dels viatgers que el van precedir, va anar al Magrib portant amb ell tots els prejudicis que, durant segles sencers, en la seva necessitat d'interpretar i definir «l'altre» per a apropiars-s'hi, la cultura europea havia anat construint respecte a Orient.³ L'exotisme particular assignat a aquest món, basat no tant en un pintoresquisme superficial com en el fatalisme del seu caràcter i en l'atemporalitat del seu temps, havia permès que s'hi situessin, en un extrem, les passions i els terrors que en la consciència occidental constituïen tot allò baix, animal o excessiu, i, en l'altre, la màgia, el misteri i els tresors ocults en el regne «del color i de la fantasia».

Aquesta segona versió —aquesta versió «blanca» d'Orient— recorre les notes de Verdaguer i es manifesta, sempre d'una manera extraordinàriament tòpica, ací i allà.

Les parets de l'alcassaba de Tànger, per exemple, «son brodades per les fades orientals»; quan, allà mateix, convidat pel paixà, visita el seu palau, davant una porta tancada i custodiada per un sentinella es demana: «Què hi hauria allà dintre?», mentre compara la solitud de les àmplies estances amb la de «los palaus encantats de les rondalles»; la interpretació d'un grup de músics en un cafè li sembla música religiosa, i reflexiona: «Jo no entenía una paraula d'aquella extranya lamentació, mes sa solemnitat, sa melancolía dolça, son sabor de pobles y

1. Aquest text es va publicar per primer cop a *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles, 1750-1914*, (Barcelona: Museu Marítim, 1995) que van dirigir Josep M. Fradera i César Yáñez.

2. Utilitzo l'edició de les *Obres Completes* de Jacint Verdaguer, Barcelona, 1943. Vegeu «Records de la costa d'Àfrica» a les pàgines 1.093-1.106.

3. Vegeu: E. W. SAID, *Orientalisme* (Vic, 1991).

de temps antics se m'imposava [...]. Me semblava sentir una tonada de fa mil anys...»; i, finalment, les cases que veu quan recorre els carrers de la ciutat són «nius de misteris».

Llegint el que Verdaguer escriu ens veuríem temptats de jutjar-lo, a tota fe, més que d'ingenu, de candorós. Però les paraules no són innocents; ni tan sols, malgrat la seva obvietat, trivals. Verdaguer no pretén escriure contes de fades, sinó donar les notes d'un viatge que ha passat realment, parlar d'uns llocs que els seus peus han trepitjat i que els seus ulls han vist, de gent de carn i ossos que ha pogut tocar. I, no obstant això, els termes que utilitza —i el primer de tots, Orient— estaven previstos, les frases estaven fetes, les analogies estaven gastades —de la mateixa manera que estaven previstes, fetes i gastades Sevilla i Granada. ¿En quin altre lloc podrien tenir sentit aquests termes si no fos en el món al qual Verdaguer pertany, i només en aquest? Omplint-lo altre cop de misteri, fantasia i color, negant-li altre cop un temps real, o un temps cronològic, ¿com podria Verdaguer comprendre aquest «altre» món que està visitant? Sens dubte pot pensar que està parlant «d'ell», però ni tan sols li passa per la imaginació que pot parlar «amb ell», perquè «aquell» món i el seu no són comparables: allò que pugui ser Orient, ja està, efectivament, dit. O sigui que Verdaguer, quan escriu sobre Orient, no escriu sobre allò que veu, sinó sobre allò que és ell mateix. És a dir: reafirma allò que, com a europeu, ja sap.

Les paraules, efectivament, no són ni innocents ni trivals. Les cànides imatges que hem recordat més amunt no es troben soles en el text de Verdaguer. Si aquest li sembla un món «de fa mil anys», per alguna cosa deu ser. Un altre cop unes línies de la conclusió ens ajudaran a continuar. En aquesta, ja ho hem vist, Verdaguer expressa la seva emoció per haver pogut contemplar aquest món de fantasia que és Orient, però afegeix: «Altre sentiment m'ha acompanyat [...] y es de veure aquell poble, un dia dominador de mig món, encastellat, com fa mil anys, en sa ignorancia y en son fanatisme, fer lo sort a la veritat...» Aquestes paraules expliquen, tant o fins i tot més que les altres, l'atemporalitat d'Orient; perquè, per a Verdaguer, aquell món no pot ser contemporani del seu i perquè, per tant, no pot parlar «amb ell».

La gent que troba un cop ha desembarcat a la platja de Tànger el fa pensar en «aquella extranya somnolencia que domina'ls algun dia terribles fills del Profeta»; aquells músics del cafè no només estaven plens de solemnitat i dolçor, com hem vist, i la seva música no només el transportava en el temps, sinó que, sentint-los, també li semblava «sentir la darrera elegia dels barts del mahometisme plorant sobre les tombes dels conqueridors d'Espanya, que s'han amagat sota la terra avergonyits de la niçaga, cayguda de les cimes del poder a l'abim de la miseria»; les fades que van brodar els murs de l'alcassaba «tant temps hà dexaren exes comarques»; les meravelles del palau «parlen encara en llur diví llenguatge als pobles avuy ignorants y abjectes que en més hermosos dies les crearen»; de tot arreu, en fi, sorgeixen «les ruïnes d'aquell poble extraordinari».

Altre cop, doncs, ens trobem davant un dels tòpics que la consciència europea entén per Orient: el del poble que, havent tingut el més gloriós dels passats, es troba ara sumit altra vegada en un estat salvatge, el del poble que «ha caigut». Verdaguer repeteix literalment l'esquema ideològic que autors tan admirats per ell com Chateaubriand o Lamartine van construir en els seus viatges a Orient: allà, la sensació de ruïna i d'absència és més punyent com més es conforma sobre allò que era però ha deixat de ser, sobre allò «perdut». Aquest destí, com diu Chateaubriand en un passatge cèlebre, estava escrit per a un poble el llibre sagrat del qual no conté «ni principe de civilisation, ni précepte qui puisse élever le caractère».⁴ Verdaguer es queixa amb patetisme que aquella gent no vol utilitzar el tren, sinó el camell o l'ase; que no volen portar pantalons, sinó gel·labes; que no volen posar-se sabates, sinó babutxes; que no volen seure en cadires, sinó a terra. «Han quedat abatuts, mes no s'han donat encara: la civilisació per ells es una cosa extranya», diu.

4. Sobre Chateaubriand i Lamartine, E. W. SAID, *op. cit.*, p. 169 i s.

Terrat del Palau Güell

Arxivi Gaudí, de Josep F. Ràfols, Editorial Canosa (1928), p. 71

La civilització és, així doncs, una. I si «ells», enfonsats cada cop més profundament en un món mort, encara no se n'han adonat, ¿no és, potser, alliberar-los de la seva misèria el deure dels europeus? No queda cap més conclusió que la que els admirats Chateaubriand o Lamartine —i tants d'altres— ja van expressar: Orient exigeix ser reconquerit. De cap altra manera no es pot entendre el que escriu Verdaguer: «Mahoma no pot treballar may a favor dels cristians.»

Tres anys després Verdaguer va fer el seu segon viatge a Orient. El *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa* recull les notes de la seva excursió a Egipte, Síria i Palestina l'abril i el maig de 1886.⁵ No caldrà insistir en el que ja s'ha dit. Les coses que Verdaguer «veu» són les mateixes. També aquí «los àrabs passen les hores fumant lo narghilè, cantant y enrahonant eternament, com si no tinguessin res que fer», mentre la pols que aixeca el vent al voltant de Jerusalem és el «digne mantell d'aquexa terra de ruïnes», i els israelites els «pobres y avilits nets dels botxíns» de Jesús. ¡Quin contrast amb la satisfeta descripció que ens dóna, en canvi, de la industriosa Port-Said, amb els seus magatzems de mercaderies, els seus vaixells de tot el món i les seves màquines, «un rusc d'abelles d'Europa dintre'l desert de l'Àfrica!»

Respecte del viatge anterior, només hi ha una diferència, diguem-ne, de grau: la missió redemptora d'Europa, el seu deure d'alliberar Orient per tornar-lo a la civilització, es fa més manifesta en aquest text, molt més elaborat, especialment quan Verdaguer visita el sant sepulcre. «¡Ay! [exclama Verdaguer] lo sant Sepulcre no es dels catòlics.» I també: «¡Oh! si jo pogués fer un crit a l'Europa catòlica, si li pogués mostrar aquest espectacle dolorós.» Com a pelegrí catòlic a Terra Santa, Verdaguer es lamenta amargament del que per a ell és una pèrdua, o, potser més, una desposseïció. I, també com a pelegrí catòlic, interpreta aquesta desposseïció com a càstig pels pecats d'Europa, el principal, entre aquests, la seva «ingritud». Ingritud? Per

5. També utilitzo l'edició esmentada a la nota 1. Vegeu les pàgines 1.151-1.213 de *Dietari d'un pelegrí a Terra Santa*.

què? Verdaguer mateix ho escriu amb claredat: «Tu [Europa] ets filla de Jesucrist; ets sa filla y sa estimada [...] Jesucrist t'ha treta de la barbarie y t'ha feta reyna del món. Ell ta feta sa representanta en la terra...» No cal continuar. Altre cop una vella idea de Chateaubriand, repetida moltes vegades al llibre del seu viatge a Orient, és traslladada literalment per Verdaguer al seu: la idea que Déu ha escollit, per complir la seva missió, un poble que ja no és el jueu, un nou poble. ¿Que potser no ha de resultar convincent, aquesta idea, mentre es visita, precisament, una Judea de llocs sants alienats i convertida en «terra de ruïnes»?

Ja dèiem més amunt que les paraules no són innocents. Si Europa té el deure d'alliberar Orient de la seva esclavitud, ho farà malgrat la realitat de la gent que habita les terres, reals també, on Orient es localitza. És a dir, el deure de redimir significa el dret d'ocupar.

Verdaguer va viatjar a Orient molts anys després que ho fessin Chateaubriand (1805-1806) o Lamartine (1833). A la dècada dels vuitanta ja feia temps que els deures i els drets d'Europa cap a Orient havien deixat de ser mistificacions literàries per transformar-se en cruels realitats econòmiques, polítiques i militars. I no només, és clar, cap a Orient. La missió que Europa havia de complir a tot el món ja no era, en aquells anys, objecte de descripció, sinó que la portaven a terme subjectes com Jules Ferry, Chamberlain o Cecil Rhodes —per dir-ne alguns. Quan Lord Salisbury feia distinció entre pobles «vius i moribunds», o quan Leroy-Beaulieu escrivia que «una bona part del món està habitada per pobles bàrbars o salvatges que no saben explotar les riqueses de les seves terres», o, en fi, quan a la conferència de Berlín —celebrada el 1885, entre els dos viatges de Verdaguer a Orient— es definia el concepte d'esfera d'influència com «aquella part de territori ocupada per indígenes no civilitzats respecte de la qual un estat té dret per desenvolupar la seva activitat colonitzadora sense ingerència ni oposició d'uns o altres», ¿que potser es feia altra cosa que concloure amb una lògica brutal el que en Chateaubriand o en Lamartine encara podien semblar somieigs? Aquestes obres eren, efectivament, la conclusió lògica d'allò. O sigui que ho repeteixo: aquells somieigs no eren ingenus.

Com tampoc és ingenu aquest Verdaguer que viatja a Orient sense poder reconèixer per endavant l'altre com a subjecte, que no prova —ni s'ho imagina!— de parlar amb ell, que creu, amb la fermesa de la seva fe catòlica, que Europa és la nació escollida per Déu per portar la civilització al món.

Però, ¿de quina manera és ingenu?

Potser n'hi hauria prou de recordar el valor especial que, enmig de la dèbil xarxa d'interessos colonials espanyols, tenien en aquells anys els del nord d'Àfrica, tant des d'un punt de vista estratègic i militar, polític i econòmic, com des d'un punt de vista ideològic i propagandístic: la convenient mistificació d'una geografia propera i d'una història de reconquesta contra els moros —treta del seu endormiscament de segles per les campanyes de Prim i O'Donnell— feien que aquell lloc fos l'idoni per construir la retòrica del necessari destí civilitzador d'Espanya.

I fins i tot podem ser més precisos.

Els textos de Verdaguer que hem citat es van publicar originalment, en part, a *La Veu del Montserrat*. Aquest no és el lloc per parlar de l'extraordinària importància que aquesta revista, fundada per Jaume Collell i per Verdaguer mateix, va tenir en la formació ideològica del catalanisme conservador, però sí per recordar, tenint en compte aquesta influència, que el tema de la política colonial espanyola era sovint present en les anàlisis dels seus redactors i col·laboradors.⁶ Sota el discurs convencional sobre la missió civilitzadora —o evangelitzadora, com ells diuen a vegades— de les nacions europees, els articles de *La Veu del Montserrat* expliquen amb claredat i d'una manera absolutament pragmàtica per què el comerç i la indústria necessiten nous mercats, on són aquests mercats i per què les «potències» tenen drets sobre

6. Utilitzo les dades que M. Ramisa dóna sobre el tema, *Els orígens del catalanisme conservador i 'La Veu del Montserrat', 1878-1900* (Vic, 1985), p. 84, p.122. Vegeu en aquest mateix llibre l'«Estudi preliminar» de J. M. Fradera.

aquests, i, sobretot, com i per què és necessària, en aquells moments, la intervenció de l'Estat en la conquesta, no només dels mercats, sinó, físicament, dels territoris. Les crítiques a la ineptitud, a la passivitat, a la manca d'iniciatives del Govern espanyol en qüestions colonials i de política exterior són constants en el periòdic: Espanya es troba «a la cua de les nacions», o és «un zero a l'esquerra», o «dorm a la palla», o és «humiliada»... Com també ho són les crides patriòtiques a l'acció o a la intervenció militar: contra l'expansionisme amenaçador dels Estats Units al Carib o d'Alemanya a les Carolines... o contra les cabiles del Rif.

Durant els anys del viatge de Verdaguer, el nord d'Àfrica —després de l'inici de la penetració francesa en el Sàhara, de l'establiment del seu protectorat de Tunis, de l'ocupació britànica d'Egipte...— és un dels escenaris més disputats. Els articles de *La Veu del Montserrat* no paren de lamentar-se de la incompetència del Govern per fer respectar «los drets d'Espanya» en un lloc on la geografia i la història els mostren —ja ho hem vist més amunt— d'una manera tan evident. Collell mateix, el 1884, escribia: «És trist que quan diverses nacions van prenent i assegurant ses posicions a diversos indrets de l'Àfrica, que està destinada a ser demà teatre d'activa explotació, nosaltres [...], ocupats en les misèries de la política, deixem perdre la resta d'influència que ens hi quedava.»

Així, ¿com es podien entendre les notes de viatges de Verdaguer si no era sobre aquests fons? Aquell món mort, perdut, sembrat de ruïnes d'un passat gloriós però ja oblidat, de gent embrutida, que només podia renéixer condicionada a la missió civilitzadora i cristiana dels europeus, descrit *humilment* pel sacerdot poeta a les seves notes *espontànies i ingènues*, és el mateix —físicament el mateix— del qual parla *La Veu del Montserrat* a les seves cròniques de política exterior —sense cap ingenuïtat ni cap modèstia. La proclamació pragmàtica del dret que les nacions europees tenen d'ocupar políticament i militarment aquells territoris bàrbars —el 1893, per exemple, l'inici de la guerra de Melilla era rebuda per la redacció de *La Veu del Montserrat* amb «grandíssima alegria»— troba una legitimació superior en les notes de Verdaguer, que viatja a Orient només per complir, com Lamartine, amb una exigència *de vie intérieure*, o per fer un acte de caritat. Com en un estereoscopi, doncs, els col·laboradors i lectors de *La Veu* només havien de superposar dues imatges per obtenir-ne la tercera. Una imatge de «l'altre» sobre la qual les conviccions més pràctiques, més immediates, transcendides per la impressió del poeta que va ser allà, podran afirmar-se definitivament i amb un bon aprofitament.

Però també podem ser més precisos d'una altra manera.

Com ja hem dit, Verdaguer va fer el seu viatge per la costa africana acompanyant Claudio López, el qual pocs mesos després heretaria del seu pare el títol de marquès de Comillas i un extraordinari entramat de negocis i interessos, sens dubte el més important d'Espanya i, des del punt de vista del dèbil colonialisme espanyol, l'únic organitzat de debò: la Companyia Transatlàntica, el Banc Hispano-Colonial, la Companyia de Tabacs de Filipines, la Companyia de Mines del Rif... En un altre lloc ja vaig parlar amb cert detall del paper que va tenir Verdaguer en l'estratègia de legitimació social tramada per Antonio López per redimir l'origen nou —i fosc— de la seva fortuna. També vaig parlar del paper, junt amb Verdaguer, de Gaudí.⁷ Durant alguns anys —durant alguns anys, efectivament, perquè de mica en mica va anar desplaçant la seva residència i els seus negocis a Madrid, i també de mica en mica va anar augmentant la seva relació amb els jesuïtes com a mitjà de legitimació— Claudio seguirà el camí traçat pel seu pare: Verdaguer continuarà a la casa com a capellà i conseller, acompanyarà el matrimoni López en la majoria dels seus viatges i estiuueigs, entrarà en contacte a través d'ells amb la casa reial, augmentarà encara més la seva influència com a almoïner —en tot això s'hi trobarà la causa de les seves desgràcies— i escriurà poemes per celebrar la família i els seus interessos; i Gaudí, que aquests anys consolida la seva relació amb Eusebi Güell,

7. «Burgueses y señores. Verdaguer, Gaudí y la producción simbólica de la alta burguesía barcelonesa, 1878-1888», dins J. J. LAHUERTA, *Antoni Gaudí, 1852-1926. Arquitectura, ideología y política* (Madrid: 1993), cap. 1.

cunyat de Claudio, construirà per a aquest el pavelló de la Companyia Transatlàntica a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 i, més endavant, entre 1892 i 1893, realitzarà l'ambiciós projecte per a la seu de les missions franciscanes a Tànger, que ja analitzarem.

Així doncs, parlem d'aquell creuer pel nord d'Àfrica des d'un altre punt de vista: sens dubte, per a Claudio López no va ser només un viatge de plaer. El seu pare coneixia bé aquell territori. Entre 1859 i 1860 —havia traslladat els seus negocis a Espanya poc temps abans, el 1853—, durant la Guerra d'Àfrica, els vaixells de la seva naviliera, A. López i Cia., havien transportat d'Espanya cap al Marroc tropes, armament i vitualles de tota mena, i ell mateix s'havia desplaçat al campament de Río Martín per dirigir personalment les operacions. Si aquella va ser, per als seus protagonistes espanyols, una guerra propagandística —per a O'Donnell, per a Prim o per a la Diputació de Barcelona, que va finançar el batalló de voluntaris catalans i Marià Fortuny com a «corresponsal artístic»—, per a López va significar la millor oportunitat per fer veure la seva capacitat i els seus mèrits, i, en definitiva, per presentar com a fets consumats els drets de la seva companyia en els «interessos espanyols» del nord d'Àfrica. Quan Claudio va recórrer aquella costa a bord del Vanadis, aquests drets havien estat afirmats de sobres, i estaven a punt de consolidar-se definitivament. El 1886 el Govern espanyol va signar un contracte de comunicacions marítimes amb la Companyia Transatlàntica en el qual, a més d'ampliar-s'hi les línies d'Amèrica i la de Filipines, s'hi establien la d'Àfrica (Río de Oro i Fernando Poo) i les del Marroc, amb diverses sortides setmanals des de Cadis, Màlaga i Algesires cap als principals ports marroquins, i, a partir de 1889, també amb sortides mensuals des de Barcelona. No pas per casualitat aquests són els anys en què la presència dels negocis de Claudio López a les possessions espanyoles d'Àfrica es fa més intensa: és a partir de 1888, efectivament, que estableix les seves factories de Fernando Poo, Río Benito, Moka, Río de Oro (la futura Villa Cisneros) o de Tànger mateix. En els temps de la intervenció directa dels governs en la conquesta de mercats i territoris, el marquès de Comillas, mitjançant els seus comentaristes, podia presentar aquesta activitat en termes exactament oposats: era ell el que substituïa l'Estat i anava allà on aquest no podia arribar. Així, la factoria de les illes Carolines es va establir «porque importaba demostrar que España no las tenía abandonadas»; les de Fernando Poo i Río de Oro hi eren per lluitar «con los poderosos vecinos extranjeros, que no siempre respetan los derechos de España, sin que el ministerio de Estado ponga empeño en resolver conflictos»; totes aquestes, com les pastures de Guinea o les pesqueries del Sàhara, s'aguantaven «sacrificando anualmente muchos miles de duros [...] para afirmar y arraigar el prestigio español»; i els seus vaixells, finalment, es passejaven buits pel davant de la costa d'Àfrica, només per fer notar la presència del pavelló d'Espanya.⁸ Cal dir que no totes les interpretacions eren tan interessades. Teodoro de Cuevas, per exemple, escrivia: «El gobierno español ha tratado de alentar y fomentar nuestro tráfico con Marruecos al subvencionar generoso a la Cía. Trasatlántica, mas en nuestro concepto, antes de crear el medio de transporte, era preciso haber hecho germinar la mercancía que había de ser transportada.»⁹ Cuevas, sens dubte, tenia raó, però ja era tard per queixar-se. Aquells no eren només els temps de la intervenció directa dels governs en la conquesta de mercats, sinó que també ho eren de la confusió entre els interessos de l'Estat i els del capital monopolista, i per tant aquesta intervenció no n'era res més que la conseqüència lògica. En el cas del marquès de Comillas i l'Estat espanyol aquesta confusió es produeix sense cap sobrant, però també en la

8. Totes les cites sobre Claudio López es poden trobar repartides —i repetides mil vegades— a la seva bibliografia apologetica: M. GASCÓN, *Luz sin sombra. El Marqués de Comillas* (Comillas: 1925); C. BAYLE, *El segundo marqués de Comillas, don Claudio López Brú* (Madrid: 1928); J. REGATILLO, *Un marqués modelo: el siervo de Dios Claudio López Brú* (Barcelona: 1948). Les dades sobre la Transatlàntica a: *La Compañía Trasatlántica. Cien años de vida sobre el mar, 1850-1950* (Madrid: 1950), i, més concretament: «La Trasatlántica en Marruecos», *Revista de Navegación y Comercio*, núm. 103 (Madrid: 30 de setembre 1892). Ha reunit una gran quantitat de dades sobre López i la seva Companyia: T. TORII, *El mundo enigmático de Gaudí*, 2 vol. (Madrid: 1983). D'altra banda, aquesta és una obra bàsica per entendre el projecte de Misiones Católicas de África.

9. T. DE CUEVAS, «Medios de fomentar el comercio español en Marruecos», *Revista de Geografía Colonial y Mercantil*, núm.4 (1897), p. 59.

mesura exacta de les seves possibilitats. La manera, per exemple, en què en un lloc tan controvertit com el nord d'Àfrica l'un i l'altre van veure en les «missions catòliques» el mitjà més efectiu per crear punts d'influència i establir nuclis d'interès ens parla ben clarament tant d'aquesta confusió com d'aquella debilitat.

No serà necessari parlar aquí sobre com en la ideologia imperialista espanyola, construïda sobre les imatges de la Reconquesta i de la Conquesta, l'evangelització constitueix la primera de les justificacions. I això tant en el patriotisme més ranci com entre els col·laboradors de *La Veu del Montserrat*. O sigui que no és estrany que, coincidint amb les dates de la Guerra d'Àfrica, es començaven a restablir al Marroc les tradicionals missions franciscanes, a Tànger i a Tetuan primer, a Casablanca i Mogador després, encara durant els anys seixanta, i més endavant, ja durant els vuitanta, a Mazagan, Safi, Larache, Rabat... A l'article 10 del Tractat de Wad-Ras ja es parlava ben clarament de la «seguridad y protección» de què havien de gaudir els missioners franciscans espanyols «en cualquier parte del Imperio marroquí donde se hallen o establezcan». Però és sobretot durant els últims anys de la dècada dels vuitanta, els mateixos que veuen com Claudio López desplega la seva activitat més gran a l'Àfrica, quan el Govern espanyol sembla que es compromet més directament en la promoció d'aquestes missions. Entre 1887 i 1888, el Ministeri d'Estat, que dirigeix Segismundo Moret, desenvolupa un ambiciós projecte que vol establir una nova xarxa de cases de missioners per tota la geografia marroquina, des del Mediterrani fins a l'Atlàntic —d'Alhucemas a Fes, de Tànger al Sus, i des d'allà, ja al Sàhara, cap a Río de Oro—, planteja la creació d'un vicariat apostòlic d'Àfrica, i, encara més important, la construcció a Ceuta d'una gran casa central de missions, que serviria d'alberg i escola de missioners i en la qual se centralitzarien l'administració i els serveis principals.¹⁰ La idea de Moret era ben clara: si era important que les cases i les escoles de les missions espanyoles formessin un sistema capil·lar per tot el territori marroquí, també ho era que això aparegués, en el sentit més físic de la paraula, amb la construcció d'un edifici de nova planta que condensés, en una sola imatge, rotundament, allò que d'una altra manera no era res més que una xarxa de relacions, potser molt efectiva en molts aspectes, però dispersa i, per tant, en certa manera, invisible. Donar una imatge arquitectònica, reconeixible en la seva unitat, concreta, al difús sistema de les missions franciscanes, podia constituir, així, una important —i senzilla— operació de propaganda: amb això es faria evident la presència espanyola al Marroc. En ser destituït Moret el juny de 1888, aquests projectes van ser aparentment oblidats. Però només aparentment.

Ciutat oberta, porta de l'estret de Gibraltar, Tànger era la imatge irredempta de la impotència espanyola al nord d'Àfrica. Hom recordava constantment els drets que per raons d'història Espanya tenia sobre la ciutat, o hom somniava amb «grans» famílies rifenyas emparentades amb les andaluses, però la veritat era que a la Guerra d'Àfrica els britànics, que havien exigit a O'Donnell que s'abstingués d'ocupar cap plaça d'importància estratègica real, tampoc no el van deixar desembarcar a Tànger, com ell volia —cosa que encaixa amb precisió amb el que va passar després, quan les altes indemnitzacions exigides per l'Estat espanyol al Marroc van fer que aquest no quedés sota els vencedors de la guerra, sinó, lògicament, en mans dels seus creditors britànics i francesos. I la veritat era, també, que a principi dels noranta la colònia espanyola a Tànger era bàsicament proletària: paletes, carreters, traginers, bracers, servents, bugaderes, criades, dones dels encàrrecs...

Entre 1891 i 1892, mentre era ministre d'Ultramar Romero Robledo —el qual, no fa nosa recordar-ho, també era conseller, des de 1881, de la Companyia Transatlàntica— Claudio López sembla disposat a fer pujar la seva presència al port, que ja era, després de Cadis,

10. Per a totes aquestes dades vegeu: J. LÓPEZ, *El Padre Lerchundi. Biografía Documental* (Madrid: 1927); id., *La obra de España misionera en Marruecos* (Larache: 1940). També: R. LOURIDO DÍAZ, «El Padre Lerchundi y el reformismo en el Marruecos del siglo XIX», dins *Liceo Franciscano*, 1985, p.1-89; id., «La iglesia española en el Magreb y sus aportaciones culturales», dins V. MORALES LEZCANO, *Presencia cultural de España en el Magreb* (Madrid, 1993).

l'escala més important de les seves línies africanes. Durant aquests anys estableix la factoria comercial de Tànger, amb sucursals a Fes, Marràqueix, i altres poblacions de l'interior, i inicia, mitjançant l'empresa Vidal i Cia., la construcció de la primera central elèctrica de la ciutat. Aquests són els anys, també, que decideix reprendre aquell antic projecte de Moret de construir una casa central de nova planta per a les missions catòliques del Marroc, però aquest cop amb una definició més precisa i en una localització més lògica: no en una Ceuta que «podria ser», sinó allà mateix, a Tànger.

La relació del marquès de Comillas amb les missions del Marroc havia començat uns anys abans, a l'època que els seus establiments a l'Àfrica creixien més i Moret ocupava el Ministeri d'Estat. El novembre de 1887, efectivament, estant d'acord amb Moret i José Lerchundi, prefecte de les missions, es va fundar a Madrid l'«Asociación de Señoras de María Inmaculada», presidida honoríficament per la reina Maria Cristina, la finalitat de la qual era «fomentar y extender las escuelas españolas de instrucción en el Imperio de Marruecos» i els fons de la qual calia trametre «al Padre Superior de las Misiones católicas españolas». La junta d'aquesta associació estava presidida per María Andrés Gayón, esposa de Claudio López, i es reunia a l'adreça madrilenya dels Comillas, al pis principal del número 5 de la plaça de la Independència.¹¹

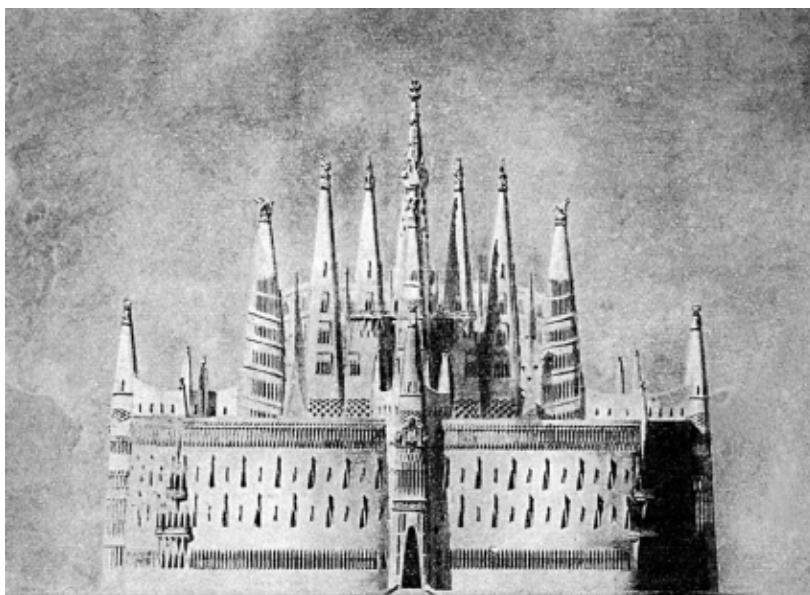
Claudio López, doncs, havia trobat un camí subtil per intervenir en els plans del que constituïa la influència espanyola més ben organitzada i més efectiva al Marroc. Per imposar, altre cop mitjançant una política de fets consumats, els seus interessos. Així doncs, no és estrany que sigui ell qui el 1891 «s'ofereixi» a l'Associació que presidia la seva esposa per construir, amb els seus diners, aquella gran casa central de les missions a Tànger, la finalitat de la qual seria, literalment, fer notòria, en una imatge arquitectònica única i precisa, com ja hem dit, la seva presència.

Però, ¿la presència de qui? ¿La de les missions per a les quals es construeix l'edifici? ¿La de l'Estat que les promou? Això sens dubte, encara que el gest de López és de doble tall: l'acció desinteressada del mecenes, oferint-se generosament per finançar una obra que, sembla ser, les missions i el Govern perseguïen des de feia temps, amaga, en realitat, una radical demostració de poder. López s'apropia d'un edifici, el valor simbòlic del qual pot convertir-se en excepcional. Ell no és, en definitiva, algú que simplement finança un edifici planificat pels missioners o l'Estat, sinó algú que proposa el moment de la seva construcció, algú que escull el lloc on es construirà i que decideix com serà. Només cal llegir amb atenció unes ratlles de l'acta de la sessió del capítol de les missions que va tenir lloc a Tànger el setembre de 1891 per entendre què significa exactament aquest projecte: «Propuso el R. P. Prefecto al Discretorio si sería conveniente edificar en Tánger un colegio de segunda enseñanza y todos, menos un discreto, convinieron en que se hiciese el edificio, el cual podría destinarse en adelante, sea para colegio, sea para escuela superior, sea para convento, puesto que se propone edificarlo a sus expensas el excelentísimo marqués de Comillas.»¹² O col·legi, o escola, o convent... No sembla, doncs, que el projecte respongués a una necessitat immediata, específica, o que tingués un origen funcional clar, sinó, més aviat, que es tractava de, simplement, construir-lo. De fet, els plànols que el marquès va presentar finalment la tardor de 1893 feien veure, com veurem, un gran edifici de parets altes i opaques acabat amb torres de diferents mides disposades al voltant d'una alta agulla central. Una cosa, sens dubte, excessiva per als cinquanta-tres missioners franciscans que, el 1893, hi havia repartits per totes les cases i escoles del territori marroquí. Així doncs, queda clar que un projecte tan extraordinari estava pensat per a un altre destí que el de servir-los a ells.

Claudio López va encarregar aquest projecte, com hem dit, a un dels «seus» arquitectes: Antoni Gaudí. El coneixia bé. No només havia treballat a Comillas per al seu pare i havia

11. Vegeu T. TORII, *op. cit.*, apèndix II, p. 312-313.

12. Vegeu T. TORII, *op. cit.*, p. 67.

Antoni Gaudí, de Josep F. Ràfols. Editorial Canosa, 1928 (p. 87)

Projecte de les Missions Franciscanes, a Tànger. Antoni Gaudí (1893)

construït allà la Vil·la El Capricho, sinó que, per a ell mateix, com recordàvem més amunt, havia aixecat el pavelló de la Companyia Transatlàntica a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888. I, sobretot, en aquells mateixos anys, havia acabat el palau d'Eusebi Güell, el seu cunyat. Aquí Gaudí va demostrar la seva extraordinària capacitat per condensar en imatges arquitectòniques *noves* tot un món de símbols. Val la pena de revisar ràpidament l'estructura d'aquest edifici. A sota, un soterrani on el maó ha estat posat amb malaptesa buscada, cobert per voltes baixes i ple de pilars cilíndrics descomuns acabats amb capitells de tronc cònic, al qual es baixa per una rampa en espiral que es troba en el seu centre mateix, i, a dalt, a la planta noble, una gran sala quadrada el buit de la qual travessa tot l'edifici fins que acaba en una alta cúpula estrellada situada a l'eix mateix d'aquella rampa. Des del fons de la terra fins al cel, els estrats còsmics d'un *axis mundi* hi són representats. Així doncs, eix del món, i també el seu centre. La cúpula, efectivament, travessa la coberta de l'edifici i emergeix per sobre d'ell en forma d'agulla cònica acabada amb la bola del món i la creu. La seva superfície, rugosa, revestida de còdols, amb diverses fileres de petits clots que recorden formes de coves, evoca una muntanya. Al seu voltant, tot de xemeneies de formes i colors extravagants s'hi refereixen per expressar la varietat del món en la seva unitat. Muntanya sagrada, eix i centre del món: el simbolisme fundacional d'aquest edifici no podia ser més obvi.¹³ I no hi havia ningú que estigués en millor posició que Claudio López per reconèixer el poder que amaguen aquestes imatges.

O sigui que durant l'estiu o a final de 1891, López i Gaudí van viatjar a Tànger, i l'octubre del 93, segons que es dedueix de l'acta del capítol que els missioners van tenir allà en aquesta data, el projecte ja estava acabat.

Malauradament, els plànols d'aquest projecte s'han perdut, i només ens en queden dos testimonis: una fotografia que Gaudí va dedicar a Mariano Andrés, en la qual veiem un alçat de l'edifici i una petita planta de cobertes, i aquest mateix alçat reproduït en el llibre de Ràfols de 1928. És poc, però és sens dubte eloqüent.

Sobre una planta central, quadrilobulada, s'hi drecen parets altes de diverses plantes foradades per petits clots: espaiats, estrets i verticals com espitlleres a la franja central, rítmics com merlets a dalt de tot, i que formen un dens filtre a la part inferior, on les ombres del dibuix

13. Vegeu J. J. LAHUERTA, *op. cit.*, p. 101-113.

ens permeten endevinar un fossat. Al centre de cadascuna de les façanes, sota agulles fusiformes culminades, sembla ser, per creus de quatre braços, s'hi obren els portals parabòlics sobre els quals es pot veure l'escut reial espanyol. Darrere les parets, quatre patis rodegen un quadrat girat i unit a les portes mitjançant torres amples, també fusiformes, sobre les quals podem veure amb claredat la figura d'un toro i d'un lleó. Unes altres vuit torres, més esveltes, s'aixequen enmig de cadascun dels costats i dels vèrtexs d'aquest quadrat, que envolten, finalment, la més alta, la qual, acabada amb un colom, sobresurt solitària en el centre i domina tot el conjunt. El fossat, les muralles altes, opaques i emmerletades darrere les quals les disset agulles s'ajunten i formen una densa piràmide, tot evoca una fortalesa. L'edifici projectat per Gaudí és un artefacte tancat ostentosament a l'exterior, oposat a ell violentament. A la ràpida ascensió cap als seus propis símbols del conjunt d'agulles agrupades simètricament al voltant de la central s'hi contraposen el mur pesat i el fossat.

La simbologia de l'edifici de Gaudí és, en principi, molt òbvia. Una estructura centralitzada, quatre portes, quatre patis, quatre carrers cap al centre, d'on surt la torre major amb el colom, i al voltant d'aquesta, formant una creu, quatre torres amb els símbols dels evangelistes i, a sobre dels eixos ortogonals i les diagonals, unes altres dotze, el número de les tribus d'Israel o dels apòstols...: es tracta, doncs, de «la ciutat santa, la nova Jerusalem, l'esposa de l'Anyell» de què ens parla Joan en la seva visió. És a dir, de la metàfora de l'Església com a ciutat emmurallada, com a fortalesa.

Però aquest tòpic Gaudí el tradueix amb una literalitat que exclou qualsevol subtileza. En terra d'infidels ell proposa, certament, una fortalesa inexpugnable, tan agressiva que se'n podria dir ben bé que, com la ciutat de Déu que va veure Joan, «baixa del cel».

D'altra banda, només cal pensar en el terrat del palau Güell per adonar-se de quin és l'antecedent immediat d'aquest projecte. La llanterna d'aquell edifici —un con molt alt, de proporció accentuadament vertical, foradat per tot un conjunt de petits clots a la part baixa, per vuit finestres parabòliques altes i estretes a la seva franja més immediata, i per petits celoberts més amunt— és clarament el model de les agulles del projecte de Tànger. Si aquella aguanta, al seu vèrtex, entre d'altres símbols, la bola del món i la creu, aquestes acaben amb figures igualment simbòliques: el toro, el lleó o el colom. Si allà divuit xemeneies s'agrupen al voltant de la llanterna, aquí fan el mateix setze torres al voltant d'una de sola, central, per donar, contret en una imatge, l'ordre del món, únic en la seva varietat —o, més aviat, únic malgrat la seva varietat. I, finalment, si al palau barceloní aquesta llanterna i aquestes xemeneies s'aixequen darrere una façana pètria, tan severa i opaca que a la seva època va ser comparada amb la d'una presó, les torres de Tànger també s'aixequen darrere els fossats i les denses muralles que ja hem descrit.

I és que aquesta fortalesa no és només la ciutat de Déu. Circumscrivint en la seva imatge, tal com passava al palau del seu cunyat Eusebi Güell, tots els símbols fundacionals —muntanya sagrada, eix i centre del món—, és també el gran edifici que vol construir Claudio López a Tànger: un altre tipus de fortalesa, doncs. No és estrany, tal com explica Dalmases, que fins i tot trenta anys després, en una de les seves últimes visites a Gaudí al seu taller del temple de la Sagrada Família, el marquès de Comillas, veient l'alçat d'aquell projecte penjat en una paret, exclamés: «¡Qué error tan grande que no se llevara a la práctica! España tendría ahora a la vista intereses creados en el disputado Tánger.»¹⁴ Tanmateix, en aquest cas Claudio López no va mesurar amb prou precisió les seves forces i les dels «intereses españoles» a Tànger, ni, potser, la frontera a partir de la qual la demostració de poder que s'amaga darrere el desinterès del mecenes es fa evident. Davant la «grandeza y suntuosidad» del projecte, és a dir, davant la seva desproporció i la seva indefinició pràctica, els missioners franciscans van decidir fer una consulta a la Sagrada Congregació de Propaganda Fide. I el Vaticà —que, per cert, també és

14. J. M. DE DALMASES, «D. Antonio Gaudí y Cornet», dins *Calendario Josefino para 1927* (Barcelona: 1926).

un Estat i també té els seus interessos— va negar-li el permís.¹⁵ En lloc d'aquest es van construir edificis més modestos, més dispersos.

Gaudí, en canvi, sí que havia sabut respondre, amb exactitud, l'encàrrec de López: un edifici sense una finalitat funcional precisa, amb valor purament ideològic. La seva organització simbòlica, tòpica, gairebé banal, però interpretada, com hem vist, amb una literalitat molt immediata, fa encara més directe el seu efecte de propaganda. A vegades s'ha parlat de com aquest projecte de Gaudí hauria pogut trobar la seva font d'inspiració en diversos tipus de construccions africanes, des dels castells barroques de fang, erigits de torrasses, fins a les concentracions de colomars egipcis, les ventilacions de les caveres camites, els graners conoidals de Mali, i tants d'altres. I s'ha parlat, fins i tot, de l'esforç de Gaudí per «adaptar i incorporar» la seva obra a les cultures africanes. Però no val la pena d'aturar-se gaire a recordar que Gaudí no necessitava —en el supòsit més que improbable que els hagués conegut— models africans per projectar a l'Àfrica. ¿Què són, de fet, tots els orientalismes, tots els africanismes, tots els exotismes, sinó res més que llengües occidentals? Com a això s'imposen a la realitat que interpreten, sense dialogar amb ella i sense reconèixer-la, justament, com a realitat. Si a Verdaguer, després del seu viatge per la costa del nord d'Àfrica, no li venia a la memòria res més que l'Alcázar de Sevilla o l'Alhambra, un món «de color y fantasía», el que li passava a Gaudí no era diferent, i el projecte de les missions n'és, sens dubte, el millor exemple. La imatge que dona aquesta acumulació de torres acabades amb figures probablement policromades, amb el seu perfil fusiforme de gran proporció que les fa pujar veloçment en contrast amb l'opacitat de les altes muralles, respon, no a models concrets, sinó, d'una manera difusa, al tòpic mitjançant el qual la literatura o la pintura orientalista han descrit mil vegades les ciutats fabuloses d'aquest món de somnis: muralles que amaguen misteris suggerits per les denses acumulacions piramidals amb minarets alts i punxeguts i brillants cúpules daurades que es drecen al seu darrere.¹⁶ En qualsevol cas, per tant, res més que un tòpic: un somieig oriental. I no cal insistir —molt menys encara en aquest cas— en el fet que aquests somieigs no són ingenus.

Verdaguer parlava *sobre* Orient, però no parlava *amb* la gent que es va trobar en els seus viatges, i, per tant, no els considerava subjectes en el sentit en què ell ho era. La conseqüència és que allò que ell anomena *Orient* queda subordinat a qui l'anomena. Aquell qui diu *món oriental* és qui decideix què és i què no és: què és, per exemple, la civilització i què no ho és. I és qui decideix, també, que el món oriental espera i mereix ser civilitzat, reconquerit. ¿I què és la fortalesa de Gaudí, tancada a l'exterior, inexpugnable, violentament «baixada del cel» sobre un turó de Tànger, per dominar des d'ella tota la ciutat, sinó el cas límit d'aquesta interpretació, aquell on la seva duplicitat es revela sense remei?

El desembre de 1884, Verdaguer escrivia a Collell: «En la casa del senyor Güell hi ha una font de molta aigua sota d'un bust romà. Si trobessis un nom llatí que fés bonic! En Gaudí m'ho demana i del meu cap no en surt res de bo fa temps.» Aquesta font, que encara es pot veure als jardins del palau de Pedralbes, té una canella amb forma de drac de la boca del qual l'aigua raja per regar les barres de l'escut de Catalunya. Es tracta, com vaig explicar en un altre lloc,¹⁷ d'una representació de *L'Atlàntida*, el poema que Verdaguer va dedicar a Antonio López recordant el que havia escrit mentre navegava als vaixells de la seva companyia: «Muntat de tos navilis en l'ala benehida...» En unir el seu nom al de Verdaguer i al de *L'Atlàntida*, López s'apropiava d'un temps mític, i aconseguia d'aquesta manera legitimar el passat de la seva fortuna, nova i d'un origen sospitós. Però també ho feia amb el seu *futur*, en associar els seus projectes i interessos colonials a la vocació col·lectiva del poema. Eusebi Güell va fer construir aquesta petita font, així com més endavant els pavellons d'entrada i el gran portal

15. Vegeu T. TORII, *op. cit.*, p. 69.

16. Per al cas espanyol vegeu L. LITVAK, *El sendero del tigre. Exotismo en la literatura española de finales del siglo XIX*, cap. II, «El jardín de Alah. Exotismo musulmán».

17. J. J. LAHUERTA, *op. cit.*, p. 39 i s.

de la finca, en homenatge al seu sogre, i tancava d'aquesta manera un cercle de poder i distinció. Verdaguer, Collell i Gaudí es troben units en el disseny simbòlic i material d'aquest monument privat. Gairebé deu anys més tard, el trenta de març de 1893, quan la situació de Verdaguer a casa dels López començava a ser més que incòmoda, María Andrés Gayón, marquesa de Comillas, li escrivia des de Madrid: «Gracias por sus misas de los sábados y por sus instancias con Mossèn Collell y Gaudí para que acaben los trabajos de Marruecos.»¹⁸

Els marquesos de Comillas, Verdaguer, Gaudí —i també Jaume Collell—: vet aquí tots els personatges que han actuat en aquesta trama, situada a Orient.

JUAN JOSÉ LAHUERTA

18. Citat a M. MONJAS, *Documentos inéditos acerca de Mossèn Jacinto Verdaguer* (Madrid: 1952), p. 351.